
**ZESZYTY NAUKOWE WYŻSZEJ SZKOŁY PEDAGOGICZNEJ
W BYDGOSZCZY**
Studia Pedagogiczne z. 34

Ilona Błaszczyk
Bydgoszcz

**ZABAWY I ROZRYWKI RZYMIAN W OKRESIE
WCZESNEGO CESARSTWA**

Opracowanie to nie aspiruję do całościowego ujęcia tematu, nie będzie zawierało rozważań na temat praw i obyczajów w państwie rzymskim. Obszerna literatura tego zagadnienia pozwala oprzeć się na ustaleniach w niej zawartych¹. Skoncentruję się natomiast na usystematyzowaniu i charakterystyce rozproszonych w pismach Seneki Młodszeo informacji o zabawach i rozrywkach zarówno dorosłych, jak i dzieci oraz wykazaniu jaką rolę pełniły one w życiu mieszkańców Imperium.

Układ treści spowodował podział artykułu na dwie części. Pierwsza opisuje rodzaje zabaw i zabawek dzieci i młodzieży, charakteryzuje specyfikę wieku dziecięcego, rolę zabawy w życiu dziecka, druga przedstawia rozrywki ludzi dorosłych oraz stosunek Seneki do tych form spędzania czasu wolnego.

Stoicy (również Seneka) zauważyli, że bardzo ważną formą aktywności dziecka jest zabawa, „co pomoże gniewać się na dzieci z tego powodu, że nie przejmując się myślą o powinnościach, rwą się do zabaw i pustych psot swoich rówieśników”².

¹ Np. O. Jurewicz, L. Winniczuk, *Starożytni Grecy i Rzymianie w życiu prywatnym i państwowym*, Warszawa 1968; J. Huizinga, *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, Warszawa 1985; P. Garsney, R. Saller, *The Roman Empire. Economy, Society and Culture*. Berkeley-Los Angeles 1987; M. Kuryłowicz, *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994; M. Grant, *Wstęp*. W: *Dwunastu Cezarów*, tł. B. Gadomska, Warszawa 1997.

² Seneca, *De ira* II.10,1, tł. L. Joachimowicz, *quid si pueris, quod neglecto dispectu officiorum ad lusus et ineptos aequalium iocos spectent?*

Nie poparli jednak istotnych i trafnych obserwacji prawidłowym komentarzem. Dla Epikteta zabawy dzieci były przejawem braku rozumu³, traktowano je (np. zabawy teoretyczne i naśladowcze) jako wynik nierozważnych działań istot dopiero rozwijających się⁴.

Seneka wiele uwagi poświęcił analizie zachowań i uczuć dziecka. Stwierdził, że bawiąc się naśladowają one dorosłych (najczęściej rodziców): „sprawują urzędy, wymyślają togi obramowane purpurą, pęką różg i trybunały sędziowskie”⁵, dlatego tak ważny w wychowaniu jest dobry przykład i autorytet. Zarówno ojciec, jak i matka winni realizować w codziennym życiu wpajane dziecku zasady moralne. Tę trafną obserwację, zgodną z opinią współczesnych badaczy, dla których zabawa w różny sposób wpływa na przystosowanie psychiczne i społeczne oraz kształtuje pożądane cechy osobowości⁶, skomentował jednak dość niefortunnie: „tak więc u dzieci jak i u dorosłych suma głupoty – równa, z tą tylko różnicą, że u tych ostatnich i w innej dziedzinie, i poważniejsza w następstwach”⁷.

Omawiając jak i czym bawiły się dzieci w starożytności pragnę równoległe przedstawiać poglądy dzisiejszej nauki na zabawę, w miarę możliwości porównując je z rozumowaniem Seneki⁸.

Dla dzieci, tych żyjących dzisiaj, i tych które urodziły się w cesarskim Rzymie, zabawki były bardzo cenne⁹. Niemowlęta cieszyły nie tylko grzechotki, łańcuszki i wisiorki, lecz przede wszystkim czerpały radość z zabaw z matką. Przez przytulanie oraz swawolne nieraz pieśczęty nawiązywano ciepłe, intymne kontakty. *Infans* kołysany i noszony przez swą naturalną opiekunkę na rękach, poznawał najbliższe otoczenie, uczył się mowy. Dziecko było biernym uczestnikiem zabawy, bawiła je aktywność innych osób (np. rodziców)¹⁰. Matka śpiewając mu kołysanki, opowia-

³ J. Jundziłł, *Teoretyczne problemy wychowania w rodzinie rzymskiej (III w. p.n.e. - III w. n.e.)*, Bydgoszcz 1987, s. 268.

⁴ J. Jundziłł, *Teoretyczne...*, 275-276; idem, *Praktyka i teoria wychowania w rodzinie w pismach Seneki, Epikteta i Marka Aureliusza*, „Vox Patrum” 1985, nr 8-9, s. 51-62.

⁵ Seneca, *De constantia sapientis* 12.2: *quod illi inter ipsos magistratus gerunt et praetextam fascisque ac tribunal imitantur*.

⁶ E. Hurlock, *Rozwój dziecka*, tł. B. Hornowski i in., Warszawa 1985, s. 10-11.

⁷ Seneca, *De constantia sapientis* 12.2: *ergo par pueris longisque progressis, sed in alia maioraque error est*.

⁸ Opracowanie ogólnej teorii pedagogicznej stoików: G. Pire, *Stoicisme et pedagogie*, Liege-Paris 1958; Seneki: Ch. Burnier, *La pédagogie de Sénèque*, Paris 1914.

⁹ Seneca, *Ep. morales* 115.8.

¹⁰ Seneca, *De consolatione ad Helviam* 15.2; 18.5; *De constantia sapientis* 11.2; J. Västerlein, *Roma ludens. Kinder und Erwachsene beim Spiel im antiken Rom*, Amsterdam 1976, s. 18-22; I. Błaszczuk, *Opieka nad dzieckiem we wczesnym dzieciństwie (infantia) w poglądach Lucjusza Anneusza Seneki*, „Studia Pedagogiczne” 28, red.

c bajki przygotowywała do uczestnictwa w zabawach aktywnych, które przybierają różne formy: od muzycznych do marzeń¹¹.

Rozwój działalności zabawowej jest ściśle związany z całym przebiegiem rozwoju człowieka. Zabawa odgrywa niebagatelną rolę w procesie intelektualnego rozwoju. Można o niej mówić już wtedy, gdy ukształtują się podstawowe sensoryczno - motoryczne koordynacje (wiek niemowlęcy – *infantia*), stwarzające możliwość manipulowania przedmiotami. Koncentrowanie się na przedmiocie, śledzenie go rozwija się wcześniej, nim powstaną pierwsze ruchy w kierunku przedmiotu i stanowi przesłankę pojawienia się tych ruchów¹². Dlatego istotnym jest, by dzieci zanim będą spędzać większość czasu (m.in. bawiąc się) w grupie rówieśniczej, poprzez obcowanie z rodzicami nauczyły się koncentracji na przedmiocie i w przestrzeni oraz kontaktów z otoczeniem. Matka i ojciec winni przekazać im społecznie wypracowane sposoby używania przedmiotów. Podkreślić należy również potrzebę stałego przebywania z dzieckiem, okazjonalne oddziaływanie jest mniej trwałe i nie przynosi pożądanych efektów wychowawczych¹³.

Starsze dzieci (*pueritia*) grały w kości, drobne pieniążki, kamyki i orzechy¹⁴. Dziewczynka bawiła się lalką, chłopiec piłką¹⁵. Można było również toczyć kółko, bujać na huśtawce, puszczać latawce, bawić w chowanego. Wszystkie z wymienionych form aktywności należały do zabaw ruchowych¹⁶.

K. Jakubiak, Bydgoszcz 1996, s. 9-16; idem, Poglądy Seneki na rolę matki w kształtowaniu prawidłowej postawy emocjonalno-uczuciowej dziecka. W: Rodzina a wychowanie - ciągłość i zmienność na przestrzeni wieków, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1995, s. 9-19; o zabawach dzieci: J. P. Néraudau, *Être enfant à Rome*, Paris 1984, s. 295-303; współczesna typologia zabawy z podziałem na zabawę aktywną i bierną, patrz E. Hurlock, op.cit., s. 7, 29; o więzi matki z dzieckiem: R. Vasta, M. Haith, S. Miller, *Psychologia dziecka*, tł. zbiorowe, Warszawa 1995, s. 68, 70, 446, 472-476.

¹¹ O zabawach dzieci w starożytności patrz zebrana bibliografia w: I. Błaszczuk, A. Ossowska, V. Rączewska, *Historia wychowania rodzinnego i kształcenia w starożytności*. Przewodnik bibliograficzny, Bydgoszcz 1997, s. 174-185. Podział zabaw aktywnych (swobodna, tematyczna, muzyczna, kolekcjonerstwo, gry, marzenia) patrz, E. Hurlock, op. cit., s. 50-55.

¹² D. Chrzanowska, *Wczesne dzieciństwo*, Warszawa 1974, s. 5-12; D. Elkonin, *Psychologia zabawy*, tł. K. Łoś, Warszawa 1984, s. 195-196; B. Spooock, M. Rothenberg, *Dziecko, pielęgnowanie i wychowanie*, tł. E. Piotrowska, A. Piotrowski, Warszawa 1991, s. 306-308.

¹³ Seneca, *De beneficiis* III.11,1-3; III.36,1-3; III.38,2-3; V.5,2-3; *Naturales quaestiones* III.30,8; *De consolatione ad Helviam* 18.5; por. D. Elkonin, op.cit., s. 204; R. Vasta, M. Haith, S. Miller, op.cit., s. 592-600.

¹⁴ Seneca, *Ep. morales* 115.8, *De constantia sapientis* 12.2; L. Press, *Atrakcje dla ludzi i bogów. O rozrywkach w świecie antycznym*, Warszawa 1961, s. 38-40; J. Väterlein, op.cit., s. 37.

¹⁵ Seneka pisze o grze w piłkę jako rozrywce dorosłych, wspomina jednak, że bawią się podobnie jak dzieci, patrz *De beneficiis* II.17,3; VII.18,1; por. J. P. Néraudau, op.cit., 296-297; A. M. Reggiani, *Educazione e scuola*, Roma 1990, s. 31-33; E. Salza, P. Ricotti, *Giochi e giocattoli*, Roma 1995, s. 51-72.

¹⁶ Podział na zabawy: twórcze, konstrukcyjne, dydaktyczne, ruchowe, patrz: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, red. M. Żebrowska, Warszawa 1986, s. 362.

W starożytności, podobnie jak i dzisiaj, dzieci miały swych domowych przyjaciół: psa i kota. Bawiły się również ze zwierzętami gospodarskimi: gęsią, kaczką itp.¹⁷

Popularnym w czasach rzymskich miejscem zabaw dziecięcych była nadmorska plaża. Wznosiły tam budowle z piasku, zbierały muszle i skorupiaki¹⁸. Uczyły się również pływać. Rzymianie uważali pływanie za godną rozrywkę, chcieli więc by tę umiejętność opanowały również ich dzieci, np. Cesarz August osobiście edukował w tej sztuce swych wnuków¹⁹.

Zakup willi za miastem (najczęściej nad morzem) wiązał się z chęcią zapewnienia gospodarzowi i jego rodzinie malowniczo położonego miejsca letniego wypoczynku, możliwości odbywania spacerów na świeżym powietrzu. Z uroków pobytu w tych posiadłościach korzystały również dzieci. Mogły spędzać czas w otoczonych portykami ogrodach, łowić ryby, bądź uczestniczyć w przejażdżkach morskich²⁰.

Wiek młodzieńczy – *adulescentia* – to okres, gdy dorastające dzieci stwarzają rodzicom wiele kłopotów wychowawczych. Ich skłonność do nie kontrolowanych wybuchów złości i gniewu, można według Seneki rozładować poprzez odpowiednie ćwiczenia fizyczne oraz zabawy ruchowe, „w igrzyskach z rówieśnikami nie dozwalamy, ani by doznawał porażki, ani by zapalał się gniewem. Starajmy się, by żywił przyjazne uczucia w stosunku do tych, z którymi zazwyczaj się zmagają, aby współzawodnicząc w zapasach przyzwyczajali się nie do chęci szkodenia, ale – odniesienia zwycięstwa. Ilekroć pokona przeciwnika i uczyni coś godnego pochwały, dozwólmy, niech będzie w podniosłym nastroju, ale niech nie skacze z radości”²¹.

¹⁷ P. M. Duval, *Życie codzienne w Galii w okresie pokoju rzymskiego*, tł. E. Bąkowska, Warszawa 1967, s. 83; I. Zawadzka, *Zwierzęta w domach greckich i rzymskich*, „Filomata” 1967, nr 205, s. 256-261; E. Salza, P. Ricotti, op.cit., s. 29-32.

¹⁸ Seneca, *De constantia sapientis* 12.2; J. Jundziłł, *Rzymianie a morze*, Bydgoszcz 1991, s. 126.

¹⁹ J. Jundziłł, *Rzymianie...*, s. 126-127; J. K. Evans, *War, Women and Children in Ancient Rome*, London-New York 1991, s. 166-167.

²⁰ O zakupie willi i wypoczynku na świeżym powietrzu, Seneca, *De beneficiis* IV.12,3, *De tranquillitate animi* 17.8; por. J. Jundziłł, *Rzymianie...*, s. 126-128, 132-133; idem, *Teoretyczne...*, s. 206; idem, *Rola morza w kulturze rzymskiej - stan i perspektywy badań*, „Eos” 1989, nr 77, s. 53-61; A. Sadurska, *Archeologia starożytnego Rzymu*, t. II, Warszawa 1980, s. 72-73.

²¹ Seneca, *De ira* II.21,5: *in certaminibus aequalium nec uinci illum patiamur nec irasci; demus operam ut familiaris sit iis cum quibus contendere solet, ut in certamine adsuescat non nocere uelle sed uincere; quotiens superauerit et dignum aliquid laude fecerit, attolli non gestire patiamur*; por. Seneca, *De ira* II.20,3-4; o psychice wieku młodzieńczego: *De providentia* 2.6; *De ira* I.20,3-4; II.21,8-9; II.28,2; por. ustalenia współczesnej lit. naukowej: W. Kazior, *Psychologia wieku młodzieńczego*, Rzeszów 1978, s. 727-731; W. Gloskin, *Uwarunkowania psychicznego rozwoju dziecka*, Warszawa 1988, s. 118-120.

Dla filozofa równie ważne jak zachowanie sprawności fizycznej było przygotowanie poprzez zabawową formę działalności do dorosłego życia i związanych z tym obowiązków. Zabawy logiczne (szachy, warcaby) i zręcznościowe (gra w kości, rzucanie monetą) ćwiczyły więc umysł i ciało, uczyły m.in. zasad współżycia w grupie rówieśniczej²².

Seneka nie zakazywał młodym ludziom uczestnictwa w ucztach, przestrzegał jednakże rodziców przed tego rodzaju biesiadami, na których dorośli mogliby dawać młodzieży zły przykład (najprawdopodobniej chodzi tu o spotkania kończące się nadużywaniem wina)²³.

* * *

Seneka twierdził, że prawo natury ustanowiło czas pracy oraz przeznaczony na rozrywki i zabawę czas wypoczynku. Człowiek winien korzystać z tego rodzaju form spędzania czasu wolnego, bowiem wypoczęty i zrelaksowany, z tym większym zapałem, staje znowu do wypełniania swych codziennych obowiązków. Ponadto zabawy i rozrywki zawierając w sobie pewne, niezbędne sumy przyjemności, stają się ważnym uzupełnieniem ludzkiej egzystencji²⁴.

Filozof nie zabrania uczestniczenia w ucztach²⁵. Tworzy jednakże wyraźną granicę między tym co chwali, a tym co potępia. Ze wskazań zawartych w jego pracach udaje się zestawić dwa modele biesiad.

Pierwszy z nich to propagowany wzór spotkania w gronie prawych i wiernych przyjaciół. Zaproszeni nie stronią od wina – nawet serdeczniej niż zwykle wypróżniają kielichy, lecz zachowują umiar zarówno w jedzeniu, jak i piciu²⁶. Seneka podaje również przykłady roli uczt (szczególnie tych, na których bywała osoba

²² O grze w szachy i kości: Seneca, *De consolatione ad Polybium* 17.4; *Apocolocyntosis* 14.5; *De brevitae vitae* 13.1; *De tranquillitate animi* 14.7; por. J. P. Néraudau, op.cit., s. 299-307; J. K. Evans, op.cit., s. 166-172; S. F. Bonner, *Education in Ancient Rome. From the elder Cato to the younger Pliny*, London 1977, s. 328-330; E. Salza, P. Ricotti, op.cit., s. 76-84.

²³ Seneca, *De ira* II.28,8; III.8,2; *De vita beata* 12.3.

²⁴ Seneca, *De beneficiis* VII.31,3; *De tranquillitate animi* 17.5-7; por. Plinius, *Epistulae* I.6; por. J. Väterlein, s. 73-80.

²⁵ Seneka używa zamiennie sformułowań: uczta, biesiada, spotkanie towarzyskie, *De ira* II.24,1; II.33,4; III.37,1; III.40,2; o ucztach: Tacitus, *Annales* 15.37; M. Kuryłowicz, op.cit., s. 90-105; O. Jurewicz, L. Winniczuk, op.cit., s. 138-148; L. Winniczuk, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu, cz. II*, Warszawa 1988, s. 371-404; M. Grant, *Dwunastu...*, s. 215-216; D. Konstan, *Friendship in the Classical World*, Cambridge 1997, s. 137-140; P. Garsney, R. Saller, op.cit., 148-156.

²⁶ Seneca, *De tranquillitate animi* 4.3; 17.8; *De beneficiis* III.26,1; *De constantia sapientis* 15.1.

panująca) w życiu politycznym, a także ich wpływu na losy poszczególnych osób²⁷.

W dialogu *O życiu szczęśliwym* znajduje się opis przyjęcia na którym kanapy są zasłane różami, po całej sali rozrzucone są różnorakie wonności. Aby urozmaicić gościom pobyt przygrywa muzyka, a w czasie kolacji, na której podawane są wyszukane potrawy, odbywa się widowisko (jakie – Seneka nie określa)²⁸.

Negatywny stosunek filozofa do uczt (drugi model), na których pijani biesiadnicy opowiadają nieprzyzwoite dowcipy, oddają się rozpuście²⁹ i do wymiotów pobudzają swe przesycone pokarmem żołądki³⁰, wynika z pogardy jaką żywił do wszelkiego rodzaju wynaturzeń. Zdecydowanie potępiał pijaństwo, uważał jednak że nie należy stronić od wina lecz od ludzi, którzy nadużywając go wciągają innych w nałóg³¹.

Gardził rozpustą, szczególnie wtedy, gdy dotyczyła kontaktów homoseksualnych³². Za niegodne uważał przesiadywanie w palestrze i przypatrywanie się walkom młodych szermierzy, „ponieważ – o zgrozo! – już ulegamy nawet nie rzymskim słabościom”³³. Oczywiście stratą czasu było dla Seneki układanie, słuchanie i połączone z modulowaniem głosu śpiewanie piosenek³⁴; również traktowany jako rozrywka taniec nie wzbudzał jego aprobaty. Wiązało się to zapewne z niechęcią filozofa do pantomimy³⁵.

Widowiska publiczne (często połączone z rozdawnictwami) odgrywały w czasach wczesnego cesarstwa niezwykle istotną rolę. Cyrk i amfiteatr w każdym mieście zajmował poczesne miejsce. Cezarowie i arystokracja finansowali igrzyska i spektakle bądź w formie dowolnych darowizn, bądź obligatoryjnych podatków³⁶.

²⁷ Seneca, *De ira* II.33,4; III.40,2; *De beneficiis* III.26,1; A. Demandt, *Prywatne życie cesarzy rzymskich*, tł. B. Tarnas, Gdynia 1997, s. 83-84.

²⁸ Seneca, *De vita beata* 11.4.

²⁹ Seneca, *De brevitae vitae* 7.1-2; 14.4; 16.5; *De ira* II.13,5; III.37,1; *De constantia sapientis* 11.3; *Naturales quaestiones* III.18,1-7; IV B.13,4-11; *De beneficiis* I.10,2; por. opis uczy, Z. Głombiowska, *Człowiek i świat w poezji starożytnych Greków i Rzymian*, Gdańsk 1994, s. 126-127.

³⁰ Seneca, *De providentia* 3.6.

³¹ Seneca, *De tranquillitate animi* 17.8-9; *De ira* III.8,2; *De providentia* 5.4.

³² Seneca, *Naturales quaestiones* I.16,1-9; VII.31,1-3.

³³ Seneca, *De brevitae vitae* 12.2, *nam, pro facinus! ne Romanis quidem uitis laboramus*; por. *De ira* II.14,3; *De tranquillitate animi* 3.1.

³⁴ Seneca, *De brevitae vitae* 12.4.

³⁵ Seneca, *De tranquillitate animi* 17.4; por. M. Berthold, *Historia teatru*, Warszawa 1980, s. 163-164.

³⁶ Seneca, *De consolatione ad Helviam* 6.2; *De brevitae vitae* 7.8; 16.3; *De consolatione ad Polybium* 6.4; *De beneficiis* II.21,5; *De ira* II.8,2; *De tranquillitate animi* 9.3; por. P. Veyne, *Le pain et la cirque*, Paris 1976, s. 729; J. Huizinga, *op.cit.*, s. 252; M. Grant, *Gładiatorzy*, tł. T. Rybowski, Wrocław 1979, *passim*; P. Garsney,

Seneka charakteryzując tę formę rozrywki, nadał jej miano bezmyślnej, głupiej uciechy organizowanej by zaspokoić ludzką próżności, bądź w celu wykorzystania w walce politycznej³⁷. W 7 liście do Lucyliusza określił jednoznacznie swe stanowisko wobec igrzysk pisząc: „Przypadkiem trafiłem raz na południowe przedstawienie, spodziewając się tam rozrywek, dowcipów i nieco odprężenia, dzięki któremu oczy widzów mogłyby wypocząć od patrzenia na rozlew krwi ludzkiej. Stało się wręcz przeciwnie! Walki, które toczyły się przedtem, były jeszcze wyrazem miłosierdzia. Teraz bowiem, pozostawiwszy na boku pozory, odbywają się zwyczajne morderstwa”³⁸.

Ze zdań opisujących zarówno walki gladiatorów, jak i widowiska z udziałem zwierząt przebija negatywne nastawienie filozofa do tego rodzaju publicznych przedstawień³⁹. Będąca wyrazem stoickiego ideału braterstwa ludzi, krytyka zabijania na arenie, została przez Senekę przekazana jego wychowankowi. Neron w początkowym okresie swych rządów, podobnie jak jego mentor odczuwał niechęć do zadawania śmierci⁴⁰.

W czasach cesarstwa Rzymianie uczęszczali do teatru mniej chętnie niż do cyrku czy amfiteatru, nie można jednak mówić o zaniedbaniu w tej dziedzinie kultury – Seneka w *De clementia* wspomina, że czasami spektakle nie mogły pomieścić cisnących się widzów. Bywalcy przedstawień rekrutowali się z różnych warstw społecznych, podobnie zróżnicowany był repertuar. Wystawiano dramaty, komedie, pantomimę (ten rodzaj widowisk był preferowany szczególnie za rządów Kaliguli)⁴¹. Seneka wspominał, że ostatnie, przeznaczone dla pospólstwa rzędy zajmowali mniej wymagający odbiorcy – płaskie żarty i fraszki trafiały właśnie do

R. Saller, op.cit., s. 32-33, 38, 150; S. Mrozek, Rozdawnictwa w epoce wczesnego cesarstwa. W: Starożytny Rzym we współczesnych badaniach, red. J. Wolski, T. Kotuła, A. Kunisz, Kraków 1994, s. 290-291; A. Demandt, op.cit., s. 195-199.

³⁷ Seneca, *De providentia* 2.8; *De brevitae vitae* 3.3; *De ira* II.8,1; *De clementia* I.26,2; *De consolatione ad Helviam* 17.1.

³⁸ Seneca, *Epistulae morales* 7.3, tł. W. Kornatowski, *casu in meridianum spectaculum incidi lusus expectans et sales et aliquid laxamenti, quo hominum oculi ab humano cruore adquiescant: contra est. quicquid ante pugnatum est, misericordia fuit. nunc omissis nugis mera homicidia sunt*; por. *De tranquillitate animi* 2.14.

³⁹ Seneca, *De brevitae vitae* 13.6; *De ira* III.43,2; *De beneficiis* II.18,1.

⁴⁰ Suetonius, *De vita caesarum, Nero* 12; M. Grant, *Dwunastu...*, s. 141-142; idem, *Neron*, tł. A. Podzielną, Warszawa 1980, s. 47-48; E. Cizek, *La Roma di Nerone*, Milano 1982, s. 109-110; por. I. Błaszczuk, *Rozważania pedagogiczne Seneki a ideał stoickiego władcy w traktacie De clementia. Biuletyn Historii Wychowania* 1997, nr 1-2 (5-6), Poznań 1997, s. 5-10.

⁴¹ Seneca, *De clementia* I.5,1; *De brevitae vitae* 12.8; *De ira* I.20,8; II.2,3; II.11,3; *De consolatione ad Marciam* 11.2; por. P. Garsney, R. Saller, op.cit., s. 117, 158, 189-190; J. Jundziłł, *Teoretyczne...*, s. 250-251; M. Grant, *Miasta Wezuwiusza*, tł. H. Rowińska, Warszawa 1986, s. 192-193; J. J. Deiss, *Herculaneum. Italy's Buried Treasure*, New York 1989, s. 167-181.

nich⁴². Inaczej rzecz się miała z elitą umysłową ówczesnego Rzymu. Rozrywki przeznaczone dla niej były znacznie bardziej wysublimowane, należały do nich m.in. oparte na greckich pierwowzorach dramaty. Widzowie oceniali grę aktorów oraz poziom przedstawienia⁴³.

Dzięki termom Rzymianie umieścili w rozkładzie swego dnia dbałość o higienę. Zamykały one w swoich murach nie tylko kąpielisko, lecz także boisko służące ćwiczeniom gimnastycznym, plac do gry w piłkę, ogród, aleje do przechadzek itp.⁴⁴ Seneka jest zwolennikiem wypoczywania w łaźniach, przestrzega jedynie, że mogą one stanowić miejsce potencjalnej rozpusty, dlatego termy publiczne (w przeciwieństwie do prywatnych), winny być patrolowane przez policję obyczajową⁴⁵.

Gry w kości i szachy stanowiły jedną z ulubionych zabaw mieszkańców Imperium Romanum. Oddawali się tej rozrywce zarówno prości ludzie, jak i cesarowie⁴⁶. Oktawian August aby nie psuć nastroju partnerom, którzy zasiadali z nim do kości, z góry wypłacał im pewne przeznaczone na przegraną sumy⁴⁷.

Oddawanie się w zaciszu domowym lekturze prac literackich oraz poezji, to według Seneki najbardziej godna i pożyteczna rozrywka. Tego rodzaju sposób spędzania czasu wolnego filozof szczególnie zaleca⁴⁸.

* * *

Treść tej publikacji została oparta na uwagach i wzmiankach Seneki Młodszego o zabawach oraz rozrywkach, zawartych w jego pismach filozoficznych. One stanowiły bazę źródłową oraz wyznaczyły zakres tematyczny. Pominięty został jedynie aspekt dostępności do opisanych sposobów spędzania czasu kobiet i dziewcząt. Z tej jednak racji, iż Seneka był bardzo nowoczesny w poglądach na rolę niewiast

⁴² Seneca, *De tranquillitate animi* 11.8.

⁴³ Seneca, *Naturales quaestiones* IV A.12; *De beneficiis* VII.12,3; *De ira* II.17,1; por. I. Błaszczak, *Obraz rodziny rzymskiej w dramatach Seneki*. W: *Rodzina w społeczeństwach antycznych i wczesnym chrześcijaństwie*. Literatura, prawo, epigrafika, sztuka, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1995, s. 105-110.

⁴⁴ Seneca, *Naturales quaestiones* III.24,5; VI.31,3; *De beneficiis* II.17,3; VII.18,1; por. J. J. Deiss, *op.cit.*, s. 133-148; M. Grant, *Miasta...*, s.84; P. Duval, *op.cit.*, s. 244-245.

⁴⁵ Seneca, *De ira* II.32,2; *De vita beata* 7.3.

⁴⁶ Seneca, *De consolatione ad Polybium* 17.4; *Apocolocyntosis* 14.5; *De brevitate vitae* 13.1; *De tranquillitate animi* 14.7; por. E. Rodziwicz, *Astragale*, „*Meander*” 1961, nr 10, s. 524-530; L. Press, *op.cit.*, s. 137-144.

⁴⁷ Suetonius, *De vita caesarum, Divus Augustus* 71.

⁴⁸ Seneca, *De consolatione ad Polybium* 8.3; *De ira* III.9,1; *De tranquillitate animi* 9.5-7.

w życiu domowym i społecznym – zakładał równość ich udziału w kulturze a nawet w filozofii, oczywistym staje się, że fakt uczestnictwa Rzymianek w rozrywkach dostępnych mężczyznom znajduje potwierdzenie w jego twórczości⁴⁹.

⁴⁹ Seneca, *De constantia sapientis* 1.1; *Epistulae morales* 63.13; 95.20-21; *De clementia* II.5,1; *De consolatione ad Marciam* 7.3; 16.1; S. Dill, *Roman Society from Nero to Marcus Aurelius*, London 1904, s. 188; Ch. Favez, Les opinions de Sénèque sur la femme, „Revue des Etudes Latines” 1938, nr 16, s. 336-337; L. A. Motto, Seneca on Women’s Liberation, “The Classical World” 1972, nr 65, s. 157; N. B. Kampen, *Between Public and Private: Women as Historical Subjects in Roman Art. W: Women’s History and Ancient History*, ed. S. B. Pomeroy. Chapel Hill-London 1991, s. 218; S. B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves. Women in Classical Antiquity*, New York 1995, s. 230.

AMUSEMENTS AND ENTERTAINMENTS OF THE ROMANS IN THE PERIOD OF THE EARLY EMPIRE

Summary

The work is aimed to systemise and characterise pieces of information about amusements and entertainments of both adults and children dispersed in Seneca the Younger's writings and to show what kind of role they played in the life of inhabitants of the Empire.

The article is composed of two parts: the first describing kinds of amusements and entertainments of children and juveniles as well as characterising specificity of the children's age and the role of amusement in the life of a child, and the second presenting entertainments of adults and Seneca's attitude to these form of spending free time.

The contents of the article was based on Seneca the Younger's remarks and mentions on amusements and entertainments contained in his philosophical writings. They constituted a source base and determined the thematic range. Only was the aspect of women and girls' access to the above described manners of spending free time omitted. Considering that Seneca was very progressive in his views on women's role in domestic and public life – he accepted the equality of their participation in culture, and even in philosophy – it is obvious that the fact of Roman women's participation in entertainments available for men is confirmed in his writings.